Юрій ШЕВЕЛЬОВ

ЧОМУ ОБЩЕРУССКИЙ ЯЗЫК, А НЕ ВІБЧОРУСЬКА МОВА?

Дві статті про постання української мови

Видавничий дім "КМ Academia"
1994

Юрій Шевельов

ЧОМУ ОБЩЕРУССКИЙ ЯЗЫК, А НЕ ВІБЧОРУСЬКА МОВА?

З ПРОБЛЕМ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ГЛОТОГОНІЇ
ДВІ СТАТТІ ПРО ПОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

СТАТТЯ ПЕРША, МОВОЗНАВЧА

I

1913 року в Відні вийшла книжка Степана Смаль-Стоцького Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache у співпраці з Теодором Ґартнером. Нині можна було б відзначати вісімдесятирічний ювілей видання. Ледве чи яканебудь книжка з слов'янського мовознавства, особливо українського мовознавства, в ті роки викликала такий вибух відгуків, і то поспіль негативних, як ця. Список їх (неповний) подають Червінська і Дикий на ст. 152 і 252. Додаймо ще такого ж характеру рецензію Т. Лера-Сплавінського в Rocznik slawistyczny, 9, 1921 і В. Яґіча в Archiv fur slavische Philologie, 37, 1920. Хронологічно перед у розгромі вів Алексей Шахматов, 1914. Негативний присуд його і світової науки стосувався, власне, не всієї книжки, а тільки її останнього розділу «Становище русинської мови поміж слов'янських мов» — сорок сторінок із загального числа 500! Решта 460 сторінок, присвячених описові сучасної української мови, не схвилювала мужів науки. Одним заходом, за сорок сторінок тексту, Смаль-Стоцький набув слави Герострата в славістиці. У цьому бо розділі він заперечив існування спільної давньоруської (єдиної

східнослов'янської) мови, виводячи українську мову безпосередньо з праслов'янської і твердячи, що вона ближча до мови сербської (почасти слідом за П. Лавровським), ніж до російської (В. Глущенко, 19). За авторами книжки українська мова має 11 прикмет, спільних з російською мовою, і 13 — із сербською; тим самим автори виступали проти загальноприйнятого в тогочасній славістиці канону первісної єдности трьох східнослов'янських мов. Осуд книжки Смаль-Стоцького і його теорії був такий однозгідний, що створювалося враження єдиної оркестри з єдиним невидимим диригентом, хоч за всіма даними осуд був спонтанний. Смаль-Стоцького раз назавжди виведено з рядів «серйозних учених»; минали роки, а він усе перебував поза провідними науковими журналами й видавництвами, і друкували його тільки українські (передусім львівські) журнали та ще, епізодично, празька Slavia. Уважалося, що він «нагинає» науку до політики.

Чи всі критики Смаль-Стоцького були вільні від політичних мотивувань, свідомих чи підсвідомих, довести важко, та чи й треба. Фактом залишається, що теорія Смаль-Стоцького, як її подано в його граматиці, була методологічно безпорадна і що він своєї тези не довів. Статистика мовних рис, вихоплених навмання, без уваги до часу їх постання ані до терену їх поширення не може мати доказової сили у реконструкції історичних фактів і не спроможна переконати знавців. Після поразки Смаль-Стоцького погляд на двоступеневий розвиток східнослов'янських мов: праслов'янська мова — давньоруська — українська (поруч білоруської й російської) — запанував беззаперечно, а від 1930-х років у СРСР став офіційно обов'язковою догмою. Ювілей виступу Смаль-Стоцького сьогодні — це не ювілей перевороту в історичній славістиці-україністиці, а тільки ювілей спроби перевороту. Хоч гра супротивників Смаль-Стоцького, правду кажучи, не була цілком чесною. Не довести чогось не означає довести протилежне, — а саме так це потрактовано. У нашому випадку не доведено, що давньоруська мова не існувала, але це не означає, що доведено, що вона існувала: А саме так

поразка Смаль-Стоцького тлумачилася в славістиці в часі від 1913 року до сьогодні. Головний опонент Смаль-Стоцького Шахматов кожну свою працю в цій ділянці, від найраніших до найпізніших на кшталт «Введения в курс истории русского языка», справді підсумкового (1916), починав із заголовка на зразок «общерусский язык», «эпоха общерусского языка» (пор., наприклад, з ранніх праць — «К истории звуков русского языка», 1896, ст. 714) або з твердження, що три сучасні східнослов'янські мови мають своє «происхождение из некогда <u>единого, нераздельного</u> русского языка» (Введение, 10. — Підкреслив я).

Проте роки йшли, славістика збагачувалася численними новими фактами, озброювалася новими методами, і концепція єдиної давньоруської мови зазнавала чимраз відчутніших струсів, давала нові й нові шпарини. Однією з найзагрозливіших новин було усвідомлення того, що, всупереч ранній індоєвропеїстиці, ми бачимо тепер історію мов узагалі, а отже, і східнослов'янських зокрема, не тільки як процеси розпаду (візьмімо хоч би заголовки розділів у шахматовському «Введений»: «Распадение индоевропейской семьи», «Распадение балтийско-славянской семьи», «Распадение южно-восточного славянства», «Первое раздробление русской семьи», а подібно і в противників концепцій Шахматова, приміром, у М. Грушевського), — але і як історично зумовлені сходження, перерозподіли тощо. (Зрештою, уже й сам Шахматов знав і об'єднавчі процеси — схрещення, інтеграції, але містив їх у часі звичайно після розпаду таки єдиної спільної східнослов'янської мови). Перших відчутних ударів концепція «праруської єдности» зазнавала від українських учених (Тимченко, Ганцов, Курило та ін.), але на сьогодні вона настільки розхитана, що голоси про її застарілість і неадекватність чуємо і від російських славістів.

Про це докладніше далі, а тут, після цих коротких спостережень, слід перейти до головної теми цього повідомлення — спроби накреслити, хоча б схематично і в загальному контурі, що можемо протиставити сьогодні традиційній схемі постання української мови

на тлі інших слов'янських мов, головне східнослов'янських.

II

Для початку ось кілька підставових тверджень, які мають вирішальний характер, але не можуть бути тут дискутовані і обґрунтовані в деталях і мусять бути цілком або почасти прийняті аксіоматично. До певної міри вони були висунені і цілком або частково обговорені в моїх попередніх писаннях, яких нема потреби повторювати тут. Нагадаю тільки ті з цих писань, що, на мою думку, становлять важливіші етапи в перебігу наближення до істини/адекватности, повністю завжди не осяжної:

1. Problems in the Formation of Belorussian. New York, 1953 (Supplement to Word, No. 2).
2. A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic. Heidelberg (Carl Winter Universitatsverlag), 1964 і New York (Columbia University Press), 1965.
3. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Heidelberg (Carl Winter Universitatsverlag), 1979.
4. «Ukrainian Diphthongs in Publications of the 1980s and in Reality». *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics,* XXXIV, Columbus, Ohio (Slavica), 1986. Дальші посилання за цифрами 1—4 + сторінка.

Аксіоматичні твердження, що тут їх висуваю, а застосовую давно, можна поділити на неґативні (1—3) і позитивні (4 — 9). Ось вони, з мінімальним коментарем.

1. Літописи згадують цілу низку східнослов'янських племен, хоч не подають їх повного списку (пор., наприклад, спробу Трубачова, 137 і далі, реконструювати плем'я смолян, у літописах не згадане); деякі з них не льокалізовані як слід географічно. Можливо, що первісно східнослов'янські племена, усі або деякі, характеризувалися своїми мовними особливостями. Як на сьогодні, ми не спроможні реконструювати племінні мови, навіть якщо вони існували. Уже для часу складання

перших літописів більшість племен була не живою реальністю, а історичною традицією. Оперування цими племенами як мовними одиницями може мати тільки арбітрарно-гіпотетичний характер. Доцільно виключити ці арбітрарно-гіпотетичні конструкції з загальної характеристики розвитку східнослов'янських мовних одиниць і не оперувати ними.

2. За сучасного стану слов'янського мовознавства не можна реконструювати будь-які прояви місцевого територіяльного мовного розвитку на східнослов'янському терені перед 6 сторіччям. Якщо до 6 ст. існували територіяльні відмінності в мовному розвитку серед східних слов'ян, вони повністю затерті пізнішим розвитком. Зокрема до 6 або й 7 століття не можна говорити про існування якихось специфічно-українських мовних рис.

3. Як випливає з пункту 2, регіональні археологічні відмінності до 6 ст. не знаходять переконливих паралель у мовному поділі. Оперувати ними не кидає світла на мовні процеси на східнослов'янській території тієї доби. Для пізнішої доби, коли вже відбулися або відбувалися широкі міграційні процеси і в багатьох випадках мало місце нашарування одних мовних одиниць на інші, не може бути встановлена пряма паралельність у розвитку матеріяльної культури і мови, тому даними археології треба користатися дуже обережно, а може, найдоцільніше до них взагалі не вдаватися. Це дві окремі еволюційні лінії, які не мусять збігатися і пояснювати одна одну.

4. Історія мовотворення взагалі, а української мови зокрема, включає процеси розпаду (диференціяції більших мовних одиниць на менші), але не тільки їх. У традиційному індоєвропейському мовознавстві, спрямованому передусім на реконструкцію прамови, спираючися на розмаїття пізніших, зокрема історично засвідчених і сучасних мов, саме ці процеси превалювали і навіть розглядалися як єдино наявні. Але в дійсності не менш частими і нерідко основоположними були процеси інтеграції, накладання мов (або діялектів) на інші, вимішування, схрещення, об'єднання, перегрупування

тощо. Термін Тараненка «перечленування», 38, видається мені менше вдалим.

5. Регулятивним фактором у диференційних і інтеграційних процесах були (і є) факти загальної історії, насамперед факти колонізації та її припинення, творення і зникнення політичних тіл, їх об'єднання, поділ або розпад, їхні соціальні перетвори й нашарування в межах кожного політичного тіла. Не можна будувати історію мовотворення і мововимирання, абстрагуючися від історичних фактів (процесів).

6. Нова мова виникає в результаті накопичення (акумуляції) мовозмін. Темпи появи й ширення змін, які кінець-кінцем ведуть до постання нових мов (мовних одиниць), можуть варіювати. При певній акумуляції таких змін на певній території, а при їх відсутності на сусідній території (сусідніх територіях) на певному хронологічному етапі мовці усвідомлюють відокремленість і самодостатність своєї мови на відміну від мови (мов) інших географічно суміжних мовних одиниць; новоутворена (новоусвідомлена) мовна одиниця (єдність) дістає свою назву і стає — власне мовою. Цей етап — факт не тільки лінгвістичний, а — і насамперед — соціяльно-психологічний. Лишаючися в рамках суто мовних фактів, не можна сказати, *скільки* інноваційних відмінностей треба, щоб можна стало говорити, що факт постання нової мови справді стався. Не можна також визначити *дату* постання «нової» мови. Твердження на зразок «українська мова постала в 6 сторіччі» або «українська мова постала в 15 сторіччі» — аісторичні і в суті речі абсурдні. Як писав Потебня, можна точно зареєструвати дату, годину і хвилину, коли яблуко впало з яблуні, коли народилася дитина, але не можна визначити року, дня й години постання нової мови. (Цитую з пам'яті.)

7. Постання нової мови може завдячуватися не тільки акумуляції змін у даній мовній одиниці, а й акумуляції мовних змін на суміжних територіях при малому числі або відсутності змін на даній території (у даній мовній одиниці). Якщо на певній території в суміжних мовних одиницях А, Б і В одиниці А і В оформилися в наслідок достатніх змін у них як мови, незмінена

одиниця Б може осягти статусу мови, навіть не мавши жадних змін.

8. Діялекти певної мови можуть постати раніше, ніж сама мова. Звичайно в таких випадках інноваційні діялекти інтегруються в наслідок історичних (соціо-політичних тощо) процесів. Можуть бути (і є) мови, що мають кілька коренів, себто мови, де спільні діялектні процеси точаться після їхнього розвитку нарізно. Наприклад, діялекти (мовні одиниці) А і Б можуть злитися в одну мову В, зберігаючи в ній деякі свої риси на правах діялектів цієї мови абож зазнавши цілковитої уніфікації. Спільні мовні зміни можуть поставати в діялектах і після того, як ці діялекти вже існували як окремі мовні одиниці.

9. Про історію певної мови можна (і, звичайно, слід) говорити, відколи відбулася перша зміна, що не була спільною з сусідніми мовними одиницями, хоч, звісно, одна така зміна не дозволяє ще говорити про наявність нової мови. Термінологічно таку мову в першопочатках її оформлення доцільно окреслювати префіксом *прото-* (протоукраїнська мова в 6 ст. тощо). У випадках діялектної дво- або кількакореневости в походженні даної мови до її історії належать (її історію розпочинають) ті мовні зміни, що відбувалися в діялектах-складниках даної мови.

III

Переходжу до безпосередньої проблематики формування української мови, виділення її з континууму суміжних слов'янських говірок на східнослов'янській території. Почну з подання загальної схеми мовного розвитку на східноєвропейській рівнині на схід від Карпат і від пущ на захід від Дніпра, щоб уже потім заповнити її, цю схему, найвизначнішими мовними фактами, звичайно, оминаючи деталі (великою мірою обговорені в моїх попередніх працях, зокрема 1 — 4, вищеназваних, насамперед у праці 3).

Як уже подано в аксіомі 1, реконструкція племінних доісторичних слов'янських мов на східноєвропейській

рівнині, якщо такі мови існували, сьогодні неможлива. Найдавніший щабель розвитку після періоду існування праслов'янської мови, який ми можемо реконструювати з більшою чи меншою повнотою і вірогідністю, це період існування післяплемінних мовнотериторіяльних, регіональних одиниць (було б необережно або й хибно називати їх мовами), найперші вияви вирізнености яких можна датувати 6-7 століттям. На час появи найдавніших заціліли писаних джерел (11 ст.) ці одиниці в умовах державотворення на Східнослов'янській рівнині теж були вже історією; до того ж у передісторичні часи сумнівно, щоб вони осягли ступеня оформлености їх у мови, яким би умовним саме поняття мови не було. З цих причин і літопис не має для них назв, оперуючи натомість найчастіше політичними одиницями — князівствами. Можна запропонувати для цих мовнотериторіяльних одиниць умовні назви, в основу більшости яких тут узято назви міст — центрів визначніших князівств, із винятком двох назв суто географічного (ляндшафтного) характеру — Полісся і Поділля. Мовні та історичні факти дозволяють говорити про п'ять таких мовнотериторіяльних одиниць-реґіонів, перелічених тут, ідучи з півночі на схід і південь:

1. Новгородсько-Тверський регіон (далі скорочено НТ);
2. Полоцько-Смоленський (ПС);
3. Муромо-Рязанський (МР);
4. Києво-Поліський (КП);
5. Галицько-Подільський (ГП).

Точних меж (кордонів) цих одиниць-реґіонів, певна річ, накреслити не можна. У питанні генези української мови безпосередньо входять у гру регіони 4 і 5, посередньо також 2. Тільки порядком контрасту можна оперувати регіонами 1 і 3.

У дальшій дискусії спиратимуся, як правило, тільки на процеси фонетичних змін. Це дає достатній матеріял і підстави для загального вступу. До того з різних рівнів мовної системи фонетика має ту перевагу, що вона оперує найменшою кількістю складових елементів; у випадку слов'янських мов кількість фонем звичайно

не перевищує 50. Уже в морфології кількість складових елементів далеко більша, а в лексиці вона сягає десятків тисяч. Відповідно, фонетичні елементи найлегше піддаються облікові і підрахункові і забезпечують найточніші висліди. Вони також найкраще вивчені.

З найбільшою певністю можна реконструювати передісторичний (дописемний) стан у наших п'ятьох мовнотериторіяльних регіонах на підставі головне двох типів даних. Поперше, це реконструкція пізнього щабля праслов'янської мови, більш-менш на час 6 — 7 ст., який установлений багатьма дослідами й дискусіями з великою мірою вірогідности. Подруге, це стан справ у найдавніших збережених писаних пам'ятках, що в поодиноких випадках сягають і давнішого часу, але рясно збережені і здебільшого досліджені від середини 11 століття. При цьому багато пам'яток початку писемної доби може бути територіяльно льокалізовано. Якщо в цих пам'ятках певна фонетична риса виявляється не як інновація, а як стале явище, можемо з цілковитою вірогідністю припускати, що риса ця походить з часів дописемних. Ось на схрещенні даних із реконструйованої праслов'янської мови і з давніх писаних текстів, переважно 11 — 12 ст., і здобуваються відомості про стан мови і мовні інновації пізнього дописемного періоду в їхніх територіяльних варіянтах. (Про використання діялектних даних можна спеціяльно не говорити — воно самозрозуміле.)

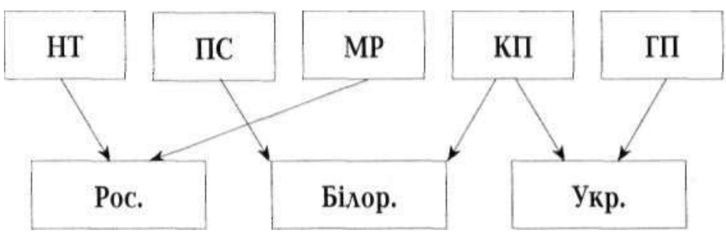
Процеси переоформлення п'ятьох первісних мовнотериторіяльних регіонів у пізніші три східнослов'янські мови — українську, білоруську й російську — почалися ще в пізній дописемний період, відбувалися поступово й завершилися вже в часи, від яких маємо велике число писаних пам'яток. У своїй незайманості первісні п'ять регіонів не збереглися ніде, за винятком хіба частини колишньої Києво-Поліської групи — про це див. далі. Дуже схематично й спрощено можемо тут припустити такі головні процеси. НТ група в своїй західній частині, а особливо в самому Новгороді та його околиці, зазнала дуже великих змін унаслідок окупації Новгорода Москвою й масового перегону місцевої люднос-

ти в 15 ст. (1478). У давні часи й пізніше історичні обставини (контакти колонізаційних рухів з півдня, з території Муромо-Рязанського регіону, і з північного заходу, себто з терену НТ) витворили умови для постання говіркового ядра майбутньої російської мови навколо (майбутньої) Москви і далі, а централізаційна роля Москви як політичного й культурного центру вможливила закріплення говіркової синтези і ширення її на північ, схід і почасти південь, особливо вздовж Дону. Про зформування російської мови в розумінні сучасному можна говорити від 15—17 століття. Усі ці процеси не мали ніякого прямого впливу на формування української мови.

Риси говірок Полоцько-Смоленського регіону ранньописемного періоду, колиски сильного акання (пор. бібліографічну позицію 1, ст. 69 і далі) виявили спочатку експансію на схід, беручи участь у формуванні конгльомерату південноросійських говірок з їхніми перетвореннями первісного сильного акання на цілу низку інших типів акання, але далі втратили силу експансії на схід і якоюсь мірою поступилися російській мові на території Смоленщини. Натомість на півдні їхній тривалий наступ на північну частину києво-поліських говірок тривав до новітніх часів і був спинений хіба що встановленням сучасного кордону Білоруси і України вже в 20 столітті (хоч триває далі, вже в формі політично-адміністративного тиску на Берестейщині на південь від Ясельди). З-поміж рис полоцько-смоленського говіркового комплексу особливу агресивність виявило акання (звичайно сильне), на ширення якого великий, може вирішальний, вплив мали й політичні чинники (утворення і експансія т. зв. Великої Литви), і, мабуть, унутрішньомовні фактори — кардинальне спрощення системи ненаголошеного вокалізму; в консонантизмі подібно ширилося автоматичне м'якшення приголосних перед голосними переднього ряду. У формуванні української мови відіграла велику ролю саме ця експансія рис мовного ПС регіону на південь, яка внеможливила включення північного і навіть центрального Полісся до майбутньої української мови.

В основі української мови лежать галицько-подільські говірки в синтезі з південною частиною києво-поліських (ГП і КП), а серед впливових політичних чинників насамперед треба відзначити формування політичних осередків у Галичині і Волині (а може, й Південному Поділлі, на землях уличів і тиверців) і підпорядкування київському, на певних етапах дуже експансивному центрові. Власне, в наслідок поступового ширення «литовських», себто в суті речі протобілоруських рис і інновацій, з одного боку, і києво-подільсько-галицьких, з другого, терен КП регіону звужувався і з півдня, і з півночі, відбувалося розмивання поліського ядра. Коли факт входження КП регіону до (прото) білоруської мови на півночі і до (прото) української мови на півдні став наявним, в осередку поліських говірок виник термін-самоозначення тутейші (тутэйшыя), себто ті, що «тут» споконвічні й опираються обом експансіям, з півночі і з півдня.

Перегрупування первісних говіркових регіонів у три східнослов'янські мови можна, дуже спрощено, показати такою схемою:

Хронологію головних етапів у формуванні української мови з увагою до деяких політичних подій часу в схематичній формі можна подати так:

1. 6 — 7 ст. Найдавніші процеси відходу від праслов'янської спадщини. Початок творення ГП і КП говіркових регіонів.
2. Можливо (тентативно) взаємодія ГП і південних КП рис на території Південної Волині.
3. Політична і мовна експансія Києва на захід і північ.

4. До середини 13 ст. — втрата степу (печеніги, половці, татарська навала), пізніше агресія Криму і спустошення південно-, східно- і центральноукраїнських земель.
5. Реконкіста, вимішування говірок на південь і схід від Києва, творення на козацьких землях синтетичних південносхідних говірок і тим самим осередку української мови в сучасному розумінні слова.

Щоб ця схема набрала переконливости, треба виявити, які риси української мови постали в до- і ранньоісторичні періоди. Риси ці творилися тисячу, мало не півтори тисячі років тому. Цілком природно, що, як правило, вони поховані під пізнішими змінами. Їх треба *розкопати,* вивести на денне світло, як археолог викопує шар за шаром рештки згаслих культур. Їх треба співвіднести з одночасними явищами і відокремити від рис інших епох. Треба виявити, чи вони первісно виникали в регіоні ГП чи КП, а чи були спільні для обох. Треба встановити, яка їхня вага для структури мови, чи вони побічні (маргінальні), а чи центральні в системі мови.

Назву їх вісім, не претендуючи на вичерпність. В сумі вони відмінні від поданих Шахматовим (напр., 1916, ст. 15—16) або Смаль-Стоцьким (466 і далі). Обмежуюся на мінімально потрібному коментарі, посилаючися для докладніших коментарів на свої попередні праці 1 —4.

1. Праслов'янська мова, уже в стадії свого розкладу, усунула сполуки приголосний *+j* (6 — 8 ст.). У цій серії змін протоукраїнські говірки одну зміну, а саме *d+j,* здійснили інакше від своїх сусідів. Це чи не найстарша протоукраїнська зміна, і з неї можна починати огляд історичної фонології української мови. У пізнішому розвитку українських говірок первісний рефлекс здебільшого перекритий пізнішими змінами. Рефлекс *дж* тепер зберігається в своєму первісному вигляді в бойківських і лемківських говірках: *ходжу, пряджа.* Далі на схід він збережений систематично лише в дієсловах 4 кляси — *ходжу,* але *пряжа,* але реліктово *дж* виявлено

в поодиноких словах у поодиноких місцевостях аж до Вінниці — Берестя на схід. У більшості південносхідних говірок рефлекс *дж* і в дієсловах перекритий рефлексом *д',* засвідченим від середини 18 ст.: *ходю.* Докладніше див. 3, 63 і далі. Можна думати, що первісно зміна *dj* > ǯ охоплювала і ГП і КП регіони.

2. Рефлекси *kv* перед $ĕ_2$ в сучасній українській мові — переважно *цв,* але тут і там знаходимо також *кв.* У перших діяла друга паляталізація задньопіднебінних, у других ні: *цвіт — квіт, звізда — гвізда.* На підставі територіяльного розподілу цих рефлексів можна припустити, що в цих групах приголосних друга паляталізація не діяла в регіоні КП говірок, але діяла в ГП. Інновація ГП регіону відмежовувала його з заходу, а консервативність КП регіону відмежовувала його з північного сходу (пор. 3, 56).

3. У КП регіоні пом'якшене *r'* депаляталізувалося в *r* перед 11 ст. (пор. *градоуща* в Виголекс. збірнику 11 ст., *сътвору* в Добр. євангелії 1164 р.). Якщо напис на гнєздовській корчазі 10 ст. розшифровується як *Горун'а,* а це походить з *Горюнъ* — пор. Трубачов 173 (що дуже ймовірно), можна прийняти, що депаляталізація *і'* сталася не пізніше 10 ст. ГП регіон тоді її не знав. На південній Волині вона відбулася в 15 ст., на Львівщині в кінці 16 ст. Пор. 3, 189.

4. Деназалізація ę в *'а* відбулася в усіх східнослов'янських говірках не пізніше середини 10 ст. Але в КП регіоні це сталося тільки під наголосом: *пятий,* але *петъ* (з непом'якшеним приголосним перед е. Пор. 3, 135). До пізнішої стандартної української мови ця КП особливість не ввійшла, але пор. у географічних назвах, напр., *Припеть, Любеч.*

5. Тоді як регіони НТ, МР і ПС запровадили автоматичне пом'якшення приголосного перед голосними переднього ряду, ГП і КП зберегли твердість приголосних перед е, а впровадили пом'якшення тільки перед *і* і ě (Пор. 3, 171. Трубачов, 92, визнає це як можливість). Паляталізовані *н'* і *л'* були запроваджені як рефлекси *nj* і *lj.* У пам'ятках з ГП і КП регіонів розрізнення, в позиції перед *е*, пом'якшених і непом'якшених *n, 1 — n', l'*

зберігалося до кінця 12 — початку 13 ст., коли ці приголосні теж депалятизувалися. Пор. у Мстиславовій грамоті 1130 р. опозицію двох *н: игоумене,* але *донєлѣ.*

6. Праслов'янське *й* перед *j* далеко перед писемним періодом змінилося не в ъ, як в інших позиціях, а в у, напр., *мию, Київ* (пор. російські діялектні форми типу *коёк* СРНГ 14, 48 — Перм, Вятка, Урал, Сибір). Відповідно *і* перед *j* не змінилося в *ь,* а збереглося. Пор. *шия.* Див. для обох змін 3, 84, 273 і далі.

7. З відсутности слідів розрізнення фонологічно значущих інтонацій і довгостей у ненаголошених, а далі і в наголошених складах (які сліди збереглися в багатьох російських говірках і в пізніших пам'ятках) можна зробити тентативний висновок, що інтонаційні й часокількісні розрізнення в ГП і КП регіонах були затрачені ще в передписемний час, принаймні в ГП регіоні.

8. До передписемного періоду належав початок характеристичного для української мови переходу *о* в *і,* який завершився появою *і* в середині 17 ст. (як також із певними обмеженнями *е),* особливо виразно в ГП регіоні. Цей початок у ГП регіоні полягав у асимілятивному звуженні перед ӣ, ї в наступному складі, що могло статися тільки перед переходом цих голосних у єри, себто перед 9 ст. До такої давньої дати веде й той факт, що в ГП регіоні таке звуження не залежало від наголосу. У КП регіоні, де зміна полягала в дифтонгізації *о* і залежала від місця наголосу, такої виразної хронологічної вказівки нема. Зміна могла початися в дописемний період або геть пізніше, одночасно з занепадом слабких єрів. Можливо, що відмінність розвитку *о* (та *е)* була зв'язана, як постулювали Ганцов і Курило, з відмінним характером інтонування наголошених голосних у двох протоукраїнських регіонах — спадна інтонація в КП і рівна в ГП.

Подані тут у короткому перегляді факти дозволяють говорити, що вже в пізній дописемний час східнослов'янські говірки південнозахідних регіонів оформилися в дві групи, умовно тут названі ГП і КП, які в своєму розвитку відрізнялися від мовних одиниць на північ і північний схід від них. Інновації цих двох регіонів

лягли в основу пізнішої української мови, а інновації в ПС і МР регіонах, не сприйняті протоукраїнськими говірками, сприяли виразнішому протиставленню перших двох мовних регіонів останнім двом.

Не суперечить цьому твердженню те, що одночасно або й пізніше протоукраїнські говірки розвинули також інновації, спільні з іншими говірковими групами, що не ввійшли до формованої української мови. Найважливіші з цих спільних інновацій були повноголос, деназалізація носового голосного *ǫ* в *u,* спільні зміни в початкових складах слів, що починалися на *j,* а саме втрата цього *j-* перед *u-, e-* і, в певних умовах, перехід *je-* в *o-* *(осінь* тощо). Наявність конвергентних інновацій після або побіч дивергентних була цілком закономірна. Якщо розглядати мову не як купу випадкових рис, не аморфно, а як систему, де *tout se tient,* нема нічого дивного в тому, що в дальшому, окремому розвитку усамостійнюваних частин первісно єдиної праслов'янської мови реалізувалися не лише принципово нові явища, а й завершувалися ті процеси, які були в своїх початках закладені в первісній системі. Ідеться тут про реалізацію успадкованих тенденцій.

Крім того, треба тут мати на увазі ще дві обставини. Навіть у тих процесах, які вели до ніби однакових наслідків-рефлексів, могли бути і часто були дивергентні деталі. Подруге, однакові наслідки змін не завжди означають спільність процесу. Наочний і переконливий приклад з дещо пізнішого часу — занепад слабких єрів і перехід сильних єрів в *о* та *е*. Абстрагуючися від деталів, ці зміни виглядають однаковими в усіх частинах східнослов'янського континууму. Але добре відомо, що ці зміни сталися на півдні (ГП і КП) в середині 12 ст., а в НТ сто роками пізніше, в середині 13 ст. Річ ясна, що можемо тут говорити про збіжні процеси, але не спільні зміни. Це ж п'ять поколінь різниці!

Досі мовилося про діялектні угруповання й регіони. Наприкінці коротка згадка про літературну мову. Точніше, про хронологічно першу літературну мову на Україні. Незаперечно була вона територіяльно призначена для всіх східних слов'ян і не виходила тоді поза ці

межі. Коло колиски її стояла церква, а посередньо — держава, бож у державі і для держави існувала й церква. (Теоретично могли б до неї належати й болгари й македонці, але вони впали під ударами Візантії, 972, 1018.) Матеріяльно мова ця була спадкоємцем трьох традицій — моравської, македонської, болгарської, але кістяком і м'ясом її на Русі була ця остання. Безперечно, домішувалися до неї місцеві, східнослов'янські елементи, але не так програмово чи в намірі, як через брак тренування й освіти, хоч згодом деякі з них і були легалізовані. Чи існував паралельно другий варіянт літературної мови — секулярний, насамперед адміністративний, якщо говоримо саме про літературну мову, себто про стандарт, — не так ясно. Місцеві канцелярські стандарти, більш або менш всеохопні, існували, але наскільки вони були стабільні, які території охоплювали, — це для нас неясно і, мабуть, ніколи не з'ясується через брак матеріялу. Єдине певне, що маємо, це літературна мова на церковнослов'янській основі, церквою санкціонована, пропагована, культивована, доглядана. Ця була в принципі спільноруська — від слова Русь, не від слова Росія. Зрештою, для Середньовіччя були типові понаднаціональні, церквою плекані (але до церкви не обмежені) літературні мови, як у країнах католицької церкви — латина. Наявність такої літературної церковнослов'янської мови до нашої тут проблеми генези української мови має тільки дуже побічний стосунок.

Тепер до підсумків. Літературні мови на Україні мінялися, вони творилися, вживалися й виходили з ужитку. Тяглість живої, «природної», «нерукотвірної» мови існує коло 1300 років. Можна для кожної *літературної* мови подати більш-менш точну дату постання. Староцерковнослов'янську створив Кирило з Солуня коло 863 року, як згодом німецьку — Мартін Лютер своїм перекладом Біблії 1522—1542 років, італійську — Данте своїми писаннями початку 14 ст. Неможливо знайти таку дату для кожної живої мови, також для української. Умовна дата постання давньоукраїнської літературної (церковної) мови — дата хрещення Руси —

988. Цю мову можна і слід назвати давньоруською. Але справжня, «жива» українська мова ніколи не була «давньоруська», ніколи не була «спільноруська», ніколи не була тотожна з російською, не була предком або нащадком або відгалуженням російської мови. Вона поставала й постала з праслов'янської, формуючися від 6 до 16 ст., і найкращий учений не визначить дня її народження. Вона витворювалася сторіччями, і тільки цілком довільно можна висувати тезу про рік або хоч би й століття її постання. Вона і молода і стара залежно від неминуче арбітрарного датування (хронологічного відліку) її початку, яке тільки й може бути арбітрарним, а ще краще, коли воно лишиться ніяке або множинне, себто пересувне.

Донедавна більшість українців обстоювали різницю/відмінність/відрубність своєї мови споконвіку, більшість росіян — споконвічну єдність її з російською, як і їхні послідовники за кордоном. Цих останніх було і є дуже багато. Що «майже всі зарубіжні славісти вважають її (спільноруську — *Ю. Ш.)* фікцією» (Півторак. 1991, ст. 28) — це, звичайно, фікція, але тепер фактів зібрано стільки, що серйозні російські вчені вже не можуть обстоювати міт єдиної «общерусской», давньоруської мови. Не випадково я тут кілька разів посилався на Трубачова (хоч він говорить про поодинокі прояви і утримується від узагальнень, хоч його ідеал все ще «в поисках единства»). Подібно і Янін та інші. Їх буде більшати. Політичну проекцію на сучасність, як я вже тут казав, з цих питань робити не обов'язково. Не треба. Хибно й небезпечно. Це різні речі.

Концепція Смаль-Стоцького з 1913 р. була невмотивована й недоречна. Шахматов був серйознішим ученим, але й його концепція не витримала випробування часу. Мало не щороку він видавав новий варіянт своєї історії формування східнослов'янських мов. Питання це йому боліло. Виклад його зазнавав нових і нових модифікацій, але в кожній він підкреслював «общерусскость» мовної ситуації до постання трьох сучасних мов. Та це не тільки вияв упевнености й впертости, а й вияв того, як ці проблеми його муляли. То він удавався

до озії його тяжкостравного «Очерка древнейшего периода истории русского языка», 1915, то до прозорости «Введения в курс истории русского языка», I, 1916. Він будував раз-по-раз нові споруди, удосконалював попередні, і він знову помічав у них загрозливі шпарини. Чи він прийшов би після 1920 р. до заперечення «общерусской» природи всіх цих споруд, ми не знаємо. Перешкоди були великі: інерція його наукового розвитку, з одного боку, правдоподібно підсвідомі політичні мотиви, з другого. Його ліберально-кадетські симпатії вимагали від нього визнання трьох сучасних східнослов'янських мов. Його російсько-імперський патріотизм не дозволяв йому побачити повної правди. 1905 року він боронив волю друку для української літератури, але виходячи не з потреб українців, а з відсутности небезпеки для російської імперії (Шевельов, 1987, ст. 44). Відокремлення України 1917—1918 рр. викликало в Шахматова різке заперечення (Лотоцький, 359). Визволитися з політичних симпатій науковцеві не легко.

Пропонована тут концепція мало кого задовольнить. Шахматовістів обурить віднесення початку формування української мови до 6 ст., «смальстоцькістів» — закінчення її формування до 16 ст. Але здається, що ми стоїмо близько істини, коли, заперечуючи й відкидаючи концепцію «общерусской» мови, містимо час формування української мови в початках від 6 — 7 століть, а закінчення — десь коло 16 ст. А мусімо ще пам'ятати, що шлях розвитку української мови протягом цього тисячоліття далеко не завжди був прямий і послідовний, не завжди йшов однією лінією. Складна картина? Було простіше в Шахматова, а ще простіше в Смаль-Стоцького. Але де і коли правда була проста і прямолінійна?

Нью-Йорк, травень, 1993

Цитована література

Глущенко В. А. Період східнослов'янської мовної єдності в працях О. О. Шахматова. Мовознавство, 1993, 2.
Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1933 (Праці Українського наукового інституту, XII).

Півторак Гр. Давньоруська мова: реальність чи міф. Вісник Міжнародної асоціації україністів, 2, 1991.
Словарь русских народных говоров. Ред. Ф. П. Філін. Вип. 14. Ленінград, «Наука», 1978.
Smal-Stockyj und Theodor Gartner. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Відень, 1913 (НТШ).
Тараненко О.О. Мова Київської Русі. Вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем. Мовознавство, 1993, 2.
Трубачов О. Н. В поисках единства. Москва, «Наука», 1992.
Червінська Л. Ф., Дикий А. Т. Покажчик з української мови. Харків, 1929-1930.
Шахматов А. А. К истории звуков русского языка. Известия отделения русского языка и словесности, I, 3, 1896.
Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка, I. Петроград, 1916.
Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус. Без зазначення місця, 1987.
Решта праць Шевельова — див. у тексті, початок розділу 2.

СТАТТЯ ДРУГА, СЕМАНТИЧНО-ПОЛІТИЧНА

Спроба біографії слова общерусский (язык)

Як уже сказано вище, з терміну *общерусский язык* широко користувався Шахматов від ранніх своїх праць до останніх, найчастіше в значенні «спільна мова всіх східних слов'ян». Термін цей, одначе, ховає в собі можливість семантичного розщеплення на двоє значень: «спільна мова східних слов'ян» і «російська літературна мова».

У переважній більшості словників російської мови це слово не репрезентоване. Не подаю тут вичерпного перегляду словників з цього погляду, згадаю лише кілька репрезентативних, починаючи з середини 19 ст.: нема слова в академічному «Словаре церковно-славянского и русского языка», 3, мені тепер приступного в другому виданні, 1867; в академічному «Опыте областного великорусского словаря» 1852— 1858; в первісних редакціях словника В. Даля (1863—1866) і його

пізнішій редакції Я. Бодуена де Куртене (1903—1909); в словнику Д. Ушакова, 1938; в «Словаре русских народных говоров», 22, 1987. Якщо вдатися до історичних словників, слова нема в «Материалах», 2 І. Срезневського, 1902, ані в «Словаре русского языка XI—XVII вв.», 12, 1987. Не вжито слова в літописах, не вживали його Пушкін, як і Шевченко, судячи з словника мови Пушкіна (2, 1959) і зі словників мови Шевченка, як його українських творів (2, 1964), так і російських (1, 1985).

Довгий розшук у словниках приносить успіх тільки в сімнадцятитомовому словнику Академії наук СРСР, у 8 томі якого, датованому 1959 роком, на ст. 526 нарешті читаємо наше слово. Пояснення його значення далеке від точности і повноти, але натякає на обидва головні значення: «общий, имеющий значение для всех русских, для всей России». Прикладів два. Перший походить з межі 19—20 століття («посредством общерусской газеты» — Ленін), другий — пізніший («рать, предназначенная для большого, общерусского дела, для борьбы с хозарами» — А. Н. Толстой).

Не треба, однак, поспішати з висновком про постання слова аж у 20 ст. Ось давніший приклад, з 1875 р. Він походить з доносу («записки») Михайла Юзефовича, на підставі якого був виданий указ Олександра II (1876) про заборону українського друку, т. зв. Емський указ. У Юзефовича читаємо: «Киев со своей общерусской святыней, Москва с общерусским царем служили звеньями нашего народного единства, которых не могла разорвать никакая внешняя сила» (Публікація Федора Савченка, ст. 373).

Напевно, Юзефович не створив цього слова, і можна знайти його й перед серединою сімдесятих років. Як слово виринуло в Юзефовича, коли готувався Емський указ, так напередодні Валуєвського указу 1863 року знаходимо слово в Івана Аксакова, провідної постаті серед російських слов'янофілів, у його нападі на «Основу». У листі до Миколи Костомарова (1861) він різко виступив проти українського журналу, мовляв, «в интересах цельности общерусского развития». (Цитую за Сумцовим, 63). Але для писань провідних російських

консервативних діячів більшості російських словників тут довіряти не можна. Слово було властиве тим колам, які складалися з «реакціонерів». Такі словникарі, як Даль, почасти Шахматов, а вже й поготів Бодуен де Куртене, орієнтувалися передусім на пресу й літературу лівого напряму, «прогресивну», часто революційну. Навіть політично нейтральні російські інтелігенти з презирством і відразою ставилися до «чорносотенців» і не радо їх цитували. Після жовтневої революції «чорносотенці» старої дати взагалі не існували для лексикографів. Хто з них, хоч би й хотів, наважився б спиратися на мову, скажімо, Юзефовича, Победоносцева або Пурішкевича?

Але ми помилилися б і тоді, якби припустили, що в мові крайніх правих, отих «реакціонерів» слово *общерусский* було часто вживаним або улюбленим. Візьмемо як приклад мову консерватора, крайнього монархіста й слов'янофіла певного ґатунку Михайла Поґодіна (1800—1875). У грубезному томі його промов «общерусского» взагалі нема. Там, де можна було б його сподіватися, знаходимо політично невтральніше, передусім «географічне» слово *всероссийский,* яке, до речі, виступало і в офіційному титулі царя — *самодержец всероссийский.* Ось приклади з Поґодіна: «Нет его, незабвенного Всероссийского поэта» (ст. 267, 1867. Про Пушкіна) або: «Это было бы Европейское славнейшее Древлехранилище, Всероссийское сокровище» (536); або: «Да здравствует наша родная Москва, белокаменная, златоглавая, первопрестольная, Всероссийская» (616, 1872). Це ж було й слово з історичною традицією — «Словарь русского языка XI — XVII вв.» цитує його від 1610 р.!

Найконсервативніший з консерваторів Костянтин Победоносцев (1827—1907) належав до пізнішого від Поґодіна покоління. Але і для нього *общерусский* — слово чуже. На мало не 800 сторінках його листування з Олександром III і Миколою II воно не зустрічається ні разу.

Так стоїть справа з консерваторами. Натомість *общерусский* стало ходовим словом у лібералів-кадетів.

Недурно одна з провідних статтей Петра Струве (1870— 1944), людини з проводу кадетів, стаття з національного питання, має це слово вже в заголовку: «Общерусская культура и украинский партикуляризм» («Русская мысль», 1911, 1). І тут ми можемо повернутися до Шахматова. Адже з усіх політичних партій свого часу найближче він стояв до кадетів! *Общерусский* у нього, правда, термінологізовано, але часом нюанси, що приваблювали Струве, як уже сказано, прогладають і в нього: «...имея в виду... исторически засвидетельствованное единство культуры, воспринятой русскими племенами, мы вправе рассматривать все современные русские языки во всем их разнообразии как одно в научном отношении целое... Эти языки ["великорусский, малорусский и белорусский"] должны рассматриваться как части одного языка — русского» (1916, 17). Якби не знати джерела, можна було б це і подібні висловлювання приписати Струве. Адже йдеться тут уже не про 10, а про 20 сторіччя! На жаль, ми не знаємо, хто першим запровадив у кадетських писаннях це слово, чи воно йшло від Шахматова до Струве чи в зворотному напрямі, іншими словами, від політиків до вчених чи навпаки. Щождо Леніна в цитації сімнадцятитомового словника, то він ішов тут за модою початку двадцятого століття, що ширилася з ліберальної преси, від кадетів.

Про причини звернення до цього — первісно «реакційного», юзефовичівського слова і в Леніна, і в лібералів — трохи далі. Спершу, забігаючи вперед у часі, згадаю, що цю «моду» зберіг до геть пізніших років (1950) і Сталін. У своїй не дуже грамотній брошурі на мовознавчі теми він, правда, злегка відмінив слово, але ми впізнаємо в ньому старого знайомого. Читаємо на ст. 14: «общенародный русский язык», — між *общий* і *русский язык* вставлено *народный* — зміна неістотна, бо *народ* — слово з дуже розхитаною семантикою і означає мало або нічого, отже, такий додаток не міняє справи по суті. Словечко ультрареакційного Юзефовича, ініціятора заборони української мови в друці, через Струве дійшло до Сталіна, переживши революцію

і дві світові війни. (Зауважу принагідно, що українська мова в цій брошурі Сталіна на такий титул не спромоглася. Для неї формула — «украинский национальный язык» — аж ніяк не общий.)

Тут ми дійшли майже до нашої доби. Тепер повернімося до старіших часів, до імовірних «праджерел». Ще перед Поґодіном, Юзефовичем, Побєдоносцевим. Мій матеріял дозволяє твердити, що слово *общерусский,* правда, не як одне двокореневе слово, а двоє граматично ще не злитих слів — *общий русский,* характеризувало мову (та ідеологію) Сергія Уварова, особи, що визначала освітню політику Російської імперії півтора десятиліття його міністерування, а фактично і після його відставки в кінці сорокових років минулого століття, — увесь час аж до революції 1917 року. Широко відомо, гасло-тріяда Православ'я (петербурзького зразка) — Самодержав'я — Народність (російська) вийшло з-під пера Сергія Семеновича. Але не виключено, що й вираз *общий русский* був створений (а вже напевно поширений) таки ним же.

Стан справ у писаннях Уварова, які я проглянув, такий: у щорічних звітах Міністерства народної освіти, що з року в рік (до 1849) друкувалися в кожному квітневому числі «Журнала Министерства народного просвещения» і охоплюють у сумі коло 1500 сторінок, цікавого для нас виразу не надибано. Можливо, що їх складав не сам Уваров, а його урядовці. Нема слова і в таємному звіті Уварова Миколі І, 1832, де читаємо тільки: «...теплою верою в истинно-Русские хранительные начала православия, самодержавия и народности» (Сборник постановлений, ст. 512). Але рясний матеріял міститься в уваровському огляді «Десятилетие Министерства народного просвещения 1833— 1843», виданому в Петербурзі 1864 р. і таки написаному за всіма ознаками ним самим. Ось кілька цитат з нашим терміном у різних контекстах, найчастіше з іменником дух: «...общий дух русского народа» (37, 124); «положены в основание общие Российские, а не местные лифляндские узаконения» (56); «...соединению западного края в один общий русский быт» (128); «...подавить дух отдельной

Польской национальности и слить его с общим русским духом» (129)...

Мимохідь варт згадати, що один раз у переглянених текстах Уварова зустрівся інший термін того ж фактично значення, але не евфемістичний, цього разу в застосуванні саме до мови: «...к основательному изучению языка Империи» (ЖМНП, 1840, IV, ст. 123).

Дальші розшуки можуть пересунути дату народження слова *общерусский* до ще давніших часів. Покищо за першотворця його слід уважати графа Сергія Уварова, не Юзефовича і не Струве — Шахматова.

Стільки про хронологію постання терміну *общерусский.* Повернімось до нашої головної теми — семантичної, спробуймо встановити, чому саме на початку XX сторіччя, а надто після революції 1905 року, пішла мода на це зрадливе, підступне слово, передусім у застосуванні до культури, до мови...

Коли лялькар має ляльку з двома обличчями — одне спереду, друге ззаду, а при тому одне принадне, а друге загрозливо-потворне, доцільно мати ширму, за якою можна непомітно міняти одне обличчя на друге... Час, коли можна було не ховатися з потворним обличчям, коли можна було просто забороняти мови й культури, час Уварова — Валуєва — Юзефовича й Победоносцева минув або минав. Навіть Столипін якоюсь мірою личкувався під парляментарія. Відтепер неросійські мови й культури часом не випадало просто і одверто не визнавати, усувати, забороняти. Тепер воювати з ними доводилося не так заборонами, як замасковано, з-поза ширми — приниженням. Терміни *русский, российский* втрачали свою принадність. Треба було нового, надрядного терміну — *общерусский* починав тепер свою нову кар'єру. *Русский* ставало в один ряд з *украинский, польский, грузинский* тощо. *Общерусский* ставилося понад *русский* і тим самим ніби над усіма іншими мовами й культурами імперії. А водночас, поза ширмою, при кожній потребі з-поза нього висувалося старе значення, тотожне *з русский. Русский* мав свого двійника *общерусский,* інші мови таких двійників не мали — не

було *общеукраинского, общепольского* тощо. Тим самим їх скидалося до позиції підрядности.

Для Струве, апологета «общеруськости», програмовою ставала не вимога заборони не-російських мов імперії, а теза про їхню нижчість. Виняток він ладен був зробити (все ж таки ліберал!) хіба для фінів і поляків. Струве твердив, що в Варшаві чи Гельсінках сяк-так ще можна бути причетним до світової культури, не знавши російської мови, але він категорично виключав таку можливість для Києва чи Могилева, Тифліса чи Ташкента. У концепції Струве могли бути або російська мова і світова культура, або не-російські мови імперії і дичавіння. (Чого варте саме зіставлення Києва з Могилевим.) (Пор. Базильов, ст. 362.)

Так наявність терміну *общерусский* з його подвійним значенням стає на службу ідеї вищости російської мови. І непридатности інших мов на терені імперії поза етнографізмом. До того ж, у концепції Струве ті *інші* мови й культури кінець-кінцем теж *русские,* бо ж географічно й культурно вони теж функціонують у Російській імперії. *Русские,* але не *общерусские.* А з другого боку, *общерусская* — російська мова й культура — для Струве це не тільки мова й культура росіян; визнати це означало б пристати на визнання її як часткової і рівновартної з іншими, на одному рівні з ними, чого Струве припустити аж ніяк не хотів, бо це був би кінець дорогої його серцю імперії. І так виникає та його гра: нарівні з іншими — одне обличчя, вища від них — друге. За ширмою «общеруськости» в двох значеннях можна маніпулювати словами й значеннями ad libitum... Машкару існування — неіснування, рівности — нерівносте, престижности — непрестижности треба було раз-по-раз міняти (непомітно, щоб не будити опору). Гра була грандіозна, як грандіозна була й імперія, що про неї йшлося.

Чому таке слово не було потрібне, скажімо, Погодінові або Победоносцеву? Чому воно знадобилося Струве (й Ленінові)? Пояснення — у стані національного питання в Російській імперії. Національне питання в імперії, за винятком Польщі і Фінляндії, у XIX сторіччі

не стояло гостро. Зокрема, на Україні національно-визвольні змагання були справою нечисленних інтеліґентських одиниць або гуртків, які, щоправда, прикро непокоїли уряд (звідси варварські мовні заборони і безсудні заслання), але не становили справжньої загрози єдності імперії. Це не випадок, що ні в Поґодіна, ні в Победоносцева відповідно не знайдемо ані згадки про українські домагання й змагання. 1839 року Поґодін писав про українців Галичини: «Эти русины, жители Галиции и северо-восточной Венгрии, нашего древнего Галицкого княжения, суть чистые русские, такие же Русские, каких мы видим в Полтаве или Чернигове, наши родные братья, которые носят наше имя, говорят нашим языком, исповедуют нашу веру, имеют одну историю с нами, чистые Русские, которые стонут подле нас под тройным, четверным игом Немцев, Поляков, жидов [великі й малі літери, як у автора. — *Ю. Ш.],* католицизма и горько жалуются на наше невнимание» (Поґодін, 4, 27). Вороги, отже — не українці, вороги — німці, поляки, євреї. Українці — брати. Ясна річ, молодші.

У суті речі так і в Победоносцева. Ніде в його листах нема згадки про українців. Очевидно, вони для нього — «верный народ ваш» *(ваш,* бо це в листі до царя), «добрые русские люди» (27.X.1881). Ворог Росії — не вони: «Противу России и русского дела предпринят теперь с Запада систематический поход, которым руководит католическая церковная сила в тесном союзе с австрийским правительством и польской национальной партией» (11.XI.1881), далі — «другая язва — евреи».

Ця уявна політична ідилія a la пізніший Солженіцин заламалася від межі 19 — 20 століть. Виринула колосальна українська проблема... Відомі слова Струве: «Якщо інтеліґентська "українська" ідея вдарить у народний ґрунт і запалить його своїм "українством", це загрожуватиме величезним і нечуваним розколом у російській нації» (Струве, 85. Лапки в середині цитати належать Струве).

У цій ситуації «брати» переставали бути братами, знищити українську культуру й мову ставало вже неможливо. Лишалося тільки пробувати знешкодити їх,

звівши на щабель примітивізму й етнографізму і пропагуючи ідею вищости мови й культури російської. Це саме тоді мусила постати й постала теорія *общерусскости* тепер (Струве) і в минулому (Шахматов) і постало (або ввійшло в ширший ужиток) саме слово *общерусский* як тамувальник/запобіжник. Почався новий акт нечесної гри, правда, тепер вона була нечесна інакше, ніж за Поґодіна й Победоносцева. Усе ніби змінилося, але — plus ça change, plus c'est la même chose.

Писав Тичина 1918 р.: «Сто сот собак німецьких і стільки ж з Дону в еполетах обсіло трон і загарчало на народ. І *общеруськії* ідеї запахли наче мощі» («З мого щоденника», 1, ст. 186. — Підкреслив я).

Тепер ми бачимо, чому в українській мові не виникло рівноважника російському *общерусский язык.* Ідея-термін прийшла з Росії, ідея мала антиукраїнське спрямовання. На українському ґрунті не могла виникнути така ідея, не виникло і слово. *Вібчоруська мова* — звичайно, тільки жарт. Так мало б це виглядати, якби ідея і слово постали на Україні.

Вібчий — нормальний фонетичний відповідник російському (власне, церковнослов'янсько-російському) *общий.* Слово я не видумав, воно є — діялектне, лемківське. У словнику Грінченка його, щоправда, бракує, але словник Желехівського, 1882, має його в назві гори й полонини *Вібче, Вібчина.*

Можливо, що сюди належать і назви потоків *Вібчинський* на Закарпатті (Цілуйко, 106). А Верхратський в своєму описі лемківської говірки подає і відповідний апелятив *вібчий* у записі з села Смерековець, правда, в зміненому (під впливом польського obcy?) значенні «чужий» (Верхратський, 164). Слово *мова* замість *язык* на Україні також має свою прецікаву історію, але я її виклав у своїй статті 1988 р., і нема сенсу її тут повторювати.

Зверну увагу ще на деякі хронологічні збіги. Характеристичним способом активізація слова *общерусский* раз-у-раз збігається з хронологією тих історичних подій, які загрожували існуванню Російської імперії. Польське повстання 1830—31 року — поява

терміну *общий русский* у писаннях Уварова. Заснування «Основи» 1861 і польське повстання 1863, указ Валуева того ж року — *общерусский у* писаннях Івана Аксакова. Емський указ — 1876 — *общерусский* у Юзефовича. Революція 1905 року — активізація терміну в Струве... І навпаки — «застій» доби Олександра III — і брак терміну в писаннях Победоносцева. Регулярність ледве чи випадкова. Зброю витягають з арсеналів у часи небезпеки. Слово *общерусский* було зброєю. І, мабуть, ще є.

На закінчення — конечне застереження. Хочу нагадати, що все тут подане спирається тільки на частковий матеріял і може бути доповнене або й виправлене. Я не мав доступу до великих словникових картотек російської мови, зосереджених у Москві й Петербурзі. Я не ексцерпував газет XIX сторіччя і початку XX. Використання повнішого матеріялу, зокрема, може спричинити пересунення дати перших появ слова *общерусский* назад. Але не думаю, щоб похитнулася загальна моя концепція «біографії» слова *общерусский* в її зв'язку з історичними подіями та ідеологічними течіями.

Нью-Йорк, травень—жовтень, 1993

Цитована література

Bazylow Ludwik. Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządy Stołypina. Варшава, (Panstwowe wydawnictwo naukowe), 1972.

Верхратський Іван. Про говор галицьких лемків. Збірник філологічної секції Наукового товариства імени Шевченка, IV. Львів, 1902.

Желеховськшї Євгеній. Малоруско-німецкий словар, I. Львів (Товариство ім. Шевченка), 1886.

Победоносцев Константин. Письма к Александру III, I—II. Москва («Новая жизнь», Центрархив), 1925— 1926.

Погодин М. П. Речи, произнесенные... на торжественных и прочих собраниях 1830—1872. (Собрание сочинений, 3). Москва, 1872.

Савченко Федір. Заборона українства 1876. Harvard Series in Ukrainian Studies, 14 (Wilhelm Fink Verlag). Мюнхен, 1970.

Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения, II, 1. С.-Петербург, 1876, ст. 502—532 (Звіт...

С. Уварова «по обозрении им Московского Университета и Гимназий». 1832).

Сімнадцятитомний словник — Академия наук СССР, Институт русского языка, — Словарь современного русского языка, том 8. Москва — Ленинград, 1959.

Сталин И. Марксизм и вопросы языкознания. Москва, («Правда»), 1950.

Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Русская мысль, 1912, 1.

Сумцов М. Спогади й замітки про Потебню. 5. Соханська про Потебню. Українська академія наук. Бюлетень Редакційного комітету для видання творів О. П. Потебні, 1, Харків, 1922.

Тичина Павло. Сонячні кларнети. Поезії. Київ, «Дніпро», 1990.

[Уваров Сергій]. Десятилетие Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург, 1864.

Цілуйко К., ред. Словник гідронімів України. Київ, «Наукова думка», 1979.

Шахматов А.А. Введение в курс истории русского языка, I. Петроград (Студенческий издательский комитет при историко-филологическом факультете Петроградского университета), 1916.

Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус. Без зазначення місця [Нью-Йорк], («Сучасність»), 1987.

Shevelov George Y. Prosta сайь and *Prostaja mova.* Harvard Ukrainian Studies, XII-XIII, 1988-1989. Див. ст. 601-603.

УВАГА ПРО ТЕКСТ СТАТТЕЙ, ЩО ВВІЙШЛИ ДО КНИЖКИ

Перший варіянт пропонованої тут статті — тез про походження української мови — був виголошений в Університеті Києво-Могилянська академія в вересні 1992 року. Тут він доповнений і дещо змінений. Другий, додатковий розділ про історію слова *общерусский* був прочитаний на Другому конгресі Міжнародної асоціяції україністів у Львові в серпні 1993 року.

Поєднуючи першу частину тексту з другою, додатковою, постлюдією, автор згадував про бароккові традиції Києво-Могилянської академії перших століть її діяльности, коли черговано в одній виставі поважне

драматичне дійство з весело-розваговими інтермедіями. В одній виставі!

На бажання автора текст друкується правописом 1928-1929 р.

Автор висловлює подяку проф. Маркові Раєву з Колюмбійського університету в Нью-Йорку і пані Наталі Зітцельсбергер з Нью-Йоркської публічної бібліотеки — першому і другій за бібліографічні поради, другій — за активну допомогу в розшукуванні джерельних матеріялів, а також проф. В'ячеславу Брюховецькому за сприяння у включенні тексту до видавничих плянів УКМА.